

До 140-річчя від дня народження М.С.Грушевського

Р.Я.Пиріг*

ІДЕЙНО-ПОЛІТИЧНІ ПІДСТАВИ КОМПРОМІСУ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО З БІЛЬШОВИЦЬКОЮ ВЛАДОЮ

У статті досліджуються ідейно-політичні підстави рееміграції до УСРР визначного українського вченого, громадсько-політичного й державного діяча М.С.Грушевського. З'ясовуються причини еволюції його світоглядних позицій, показана політична платформа досягнення компромісу з більшовицькою владою.

М.С.Грушевський – єдиний із визначних лідерів української революції ХХ ст., хто повернувся в радянську Україну 1924 р. Як відомо, ще раніше таку спробу зробив Володимир Винниченко, але, на його щастя, вона виявилася невдалою. Симон Петлюра можливості повернення навіть не припускав. Природно, що у цьому сенсі не могла йти мова і про Павла Скоропадського.

Компроміс ідеолога українського відродження з більшовицькою владою викликав бурхливу реакцію в середовищі української еміграції, породив здебільшого негативні оцінки. Зокрема колишні колеги по УПСР М.Шаповал та Н.Григорієв із гнівом обрушилися на «ренегатів»: «Грушевські, Шраги, Христюки, Чечелі, Мазуренки, Ніковські спокійнісінько пішли на службу наймогутньому ворогові, пішли ганебно, без жодних уступок із його боку»¹. Критично поставився до повернення М.Грушевського і В.Винниченко. Він публічно картая вченого як «визначного діяча українства» за згоду відмовитися від політичної діяльності, вважаючи, що такий крок піде на користь «панам становища»². Хоча вже після трагічної радянської Одиссеї М.Грушевського більшість із них відмовилася від не зовсім праведних оцінок. Той же В.Винниченко у своєму «Заповіті борцям за визволення» кваліфікував цю акцію як «великий самокритичний подвиг», «боротьбу за здобутки нашої революції»³.

Неоднозначною була реакція на повернення М.Грушевського та його однодумців і серед інтелігенції в УСРР. Так, віце-президент ВУАН С.Єфремов із властивою йому образністю і глибоким історичним підтекстом записав у щоденнику: «Тепер вони мало не всі тут, принаймні «видніші», вклонилися Золотій Орді й п'ють кумис»⁴.

Лише урядові кола Москви і Харкова, очевидно, були задоволені успішно завершеною «зміновіхівською» операцією. Адже повернення такої постаті, як М.Грушевський, розглядалося ними як відчутний удар по (і без того) конфронтаційному табору української еміграції. Умови приїзду вченого давали компартійній владі надії на його використання як потужного важеля боротьби з «контрреволюційним спротивом» в Академії наук.

Основні причини, обставини та спонукальні мотиви повернення М.Грушевського до УСРР досить повно висвітлені в літературі. Цього року виповнюється чотири десятиліття з часу публікації в «Українському історичному журналі» статті його головного редактора Федора Шевченка «Чому Михайло Грушевський повернувся на Радянську Україну»⁵. Публікація була присвячена 100-річчю видатного вченого. Сьогодні з особливою рельєфністю постає значення цієї статті як визначного історіографічного явища і політичної демонстра-

* Пиріг Руслан Якович – д-р іст. наук, проф., гол. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ.

ції. Адже це була відкрита спроба реабілітації М.Грушевського не тільки як науковця, а й громадсько-політичного діяча.

Уперше з 1930-х рр. у радянській літературі щодо М.Грушевського не були застосовані ідеологічні тавра типу «український буржуазний націоналіст», «вождь української контрреволюції», «фальсифікатор історії» тощо. Ф.Шевченко обмежився загальною характеристикою: «Належав до числа найвидатніших буржуазних істориків України», до речі, взятої з некролога в газеті «Правда»⁶. Поза сумнівом, це був свідомий страхувальний прийом, як і низка інших сентенцій щодо збивання М.Грушевського на манівці та стояння «на позиціях, ворожих українському народові, трудящим масам»⁷. Це була своєрідна маскувальна риторика, яка дозволила статті побачити світ, хоч і не вберегла автора від наступних політичних гонінь.

Стаття Ф.Шевченка мала й велике джерелознавче значення, оскільки він першим увів у науковий обіг документи нещодавно сформованого фонду родини Грушевських у ЦДІА в Києві⁸. Це дозволило глибоко проаналізувати складний процес прийняття вченим болісного рішення повернутися в Україну. Автор у комплексі розглянув усі спонукальні чинники рееміграції М.Грушевського: ідейно-політичні, науково-організаційні, морально-психологічні, матеріальні. При цьому акцент було зроблено на домінуванні мотивів саме першої групи. Слід зазначити, що вчені української діаспори гідним чином не оцінили появу публікації, вважаючи її недостатньо об'єктивною⁹. Пояснити це можна неусвідомленням тогочасних умов виходу статті про М.Грушевського в підцензурному радянському науковому журналі. І вже пізніше віддали належне науковій та громадянській сміливості Ф.Шевченка¹⁰.

Слід зазначити, що вчені української діаспори також робили спроби дослідити причини повернення М.Грушевського в Україну. Насамперед це були науковці, які знали його особисто. Зокрема Наталія Полонська-Василенко у нарисі історії Української академії наук цій проблемі присвятила спеціальний параграф. Вона негативно оцінила факт повернення вченого, вважаючи, що це зробив не просто історик-професор, а президент УНР. Причому в той час, коли ще не вся Україна забула добу визвольних змагань, коли «ще гинули в нерівній боротьбі останні загони повстанців»¹¹. Стосунки М.Грушевського з інститутами радянської влади вона кваліфікувала як дружні. Глибинних причин дії історика Н.Полонська-Василенко не розкрила.

Такий підхід, очевидно, обумовлений особистісним ставленням до М.Грушевського – політика і вченого, а також належністю Н.Полонської-Василенко до іншої історіографічної школи. Адже вона, на відміну від решти діаспорних дослідників, була свідком не тільки повернення, а й життя та праці М.Грушевського в радянській Україні.

Провідний діяч української діаспори Матвій Стахів також залишив спеціальну розвідку «Чому М.Грушевський повернувся в 1924 р. до Києва? Жмут фактів і уривок із спогадів»¹². Автор запевняє, що восени 1923 р. він особисто намагався переконати вченого не повертатися в Україну. Серед причин, які спонукали М.Грушевського до такого рішення, він виділяє потребу в науковій праці, зокрема завершення багатотомної «Історії України-Руси». М.Стахів висловив також одне цікаве припущення щодо політичних спонук приїзду М.Грушевського в СРСР. Це могла бути вказівка масонської ложі, яка прогнозувала через кілька років велику війну з радянцями. Ніяких аргументів на користь своєї версії автор не наводить, крім загальновідомого факту належності професора до масонської ложі. Зазначимо, що більше ніхто подібної гіпотези не висував.

Любомир Винар – один із фундаторів грушевськознавства, поважний біограф і бібліограф М.Грушевського вважає, що «причини його виїзду в Україну в 1924 р. безпосередньо в'яжуться з його планами докінчити «Історію України-

Руси» і продовжити діяльність його історичної школи у Києві»¹³. Інший дослідник життя і творчості М.Грушевського Томас Приймак певною мірою намагається виправдати дії вченого: «Легко звинувачувати Грушевського в його обмеженості і тактичних помилках, коли гра вже скінчилася»¹⁴. Дійсно, історія не має умовного способу, проте вимагає об'єктивної оцінки історичних осіб, незалежно від їхніх намірів. Т.Приймак має рацію, твердячи, що М.Грушевський «займає місце радше в соціалістичному, ніж в націоналістичному таборі»¹⁵. Природно, що не йдеться про «соціалістичність», яка стала синонімом комуністичного в його радянській формі.

Серед учених української діаспори чи не найкритичніше оцінив постать М.Грушевського у контексті українських визвольних змагань Омелян Пріцак, звинувативши його у спричиненні «моральної і фізичної ліквідації української аристократії». Автор кваліфікував світогляд М.Грушевського як відсталий, а політичну дію як наївну. Разом із тим він високо оцінив його працю «над українською історією на рівні світової науки»¹⁶.

Багато хто з колишніх колег М.Грушевського рішучий намір повернутися в Україну намагався пояснити його народницькими федералістськими поглядами, як, наприклад, Володимир Дорошенко¹⁷. Цікаві міркування про ідейні підстави реєміграції М.Грушевського подали також Олександр Шулгин та Микола Ковалевський¹⁸. До їх розгляду ми повернемося пізніше.

Серед сучасних праць українських зарубіжних дослідників особливо слід виділити ґрунтовну статтю Аркадія Жуковського «Політична і публіцистська діяльність М.С.Грушевського на еміграції 1919–1924 рр.»¹⁹ Докладний аналіз останнього періоду його партійно-політичної та публіцистичної праці дозволяє відслідкувати повільну, з певними відкатами, еволюцію поглядів М.Грушевського щодо оцінки сутності радянської влади та пошуку компромісу з нею. Резюмуючи причини повернення вченого і політика в УСРР, А.Жуковський називає низку вже відомих факторів, а також наголошує ще на одному: «М.С.Грушевський не був вправним політиком і ще менше конспіратором, а спритна радянська агентура використовувала всі обставини, щоб допровадити визначного мужа України до радянської «Каноси»²⁰. Із цієї тези можна зробити висновок, що автор у кінцевому підсумку вважає приїзд М.Грушевського в Україну актом приниження перед супротивником.

Новітня українська історіографія також чимало уваги приділила питанню повернення М.Грушевського в радянську Україну. Автор даної статті, В.Пристайко і Ю.Шаповал, В.Трощинський, В.Потульницький²¹ у своїх працях висвітлювали різні аспекти цієї складної проблеми, дійшовши загального висновку, що повернення М.Грушевського було компромісом із більшовицькою владою, який детермінований низкою політичних, науково-організаційних, морально-психологічних та матеріальних причин. Слід зазначити, що у науковий обіг був уведений новий масив автентичних історичних джерел, зокрема, щодо дій більшовицької влади у справі повернення М.Грушевського та його товаришів.

У першій науковій біографії М.Грушевського Ю.Шаповал цілком обґрунтовано наголошує, що «в еміграції він пережив бурхливу політичну трансформацію, підсумком чого стало повернення в Україну»²². Автор переконливо аргументує причини еволюції поглядів відомого вченого і політика щодо радянської влади, соціалістичних ідей, світової революції тощо. Проте й біографія М.Грушевського не дає вичерпного пояснення феномену його політичного компромісу з більшовиками.

Отже, аналіз історіографічного доробку теми дозволяє припустити, що відповідь на це питання слід шукати в політичних, ідейних, світоглядних позиціях М.Грушевського. Саме їх автор вважає визначальними в процесі його реєміграції, а відтак ставить наступні дослідницькі завдання: з'ясувати гносеологічні ви-

токи еволюції ідейно-політичних поглядів М.Грушевського; визначити головні детермінанти його свідомісних зрушень у ході революції; дослідити вплив феномену російського більшовизму на ідейне полівіння М.Грушевського; розкрити причини догматичного сприйняття ним радянських, федераційних моделей побудови держави; показати ідейно-політичну платформу та характер компромісу М.Грушевського з більшовиками.

У квітні 1918 р. у результаті гетьманського перевороту М.Грушевський був змушений залишити владний олімп українського державотворчого процесу. Майже всю нетривалу добу Гетьманату він перебував фактично на нелегальному становищі. Із приходом Директорії УНР у грудні 1918 р. він робить енергійні спроби повернутись у велику політику. Не вважаючи нову владу повністю легітимною, він пропонує скликати Центральну Раду, яка сформує уряд, визначить термін установчих зборів, а потім передасть їм законодавчі функції²³. Керівники Директорії та Українського національного союзу відкинули ці пропозиції як неприйнятні. В уявленні М.Грушевського це було фактичне визнання його колишніми соратниками по УЦР правомірності розгону вищого представницького органу українського народу.

Не справдилися сподівання М.Грушевського на провідну роль під час Трудового конгресу, де більшість становили його однопартійці по УПСР. Лідери Директорії «наглухо» його ізолювали: не запросили на Державну нараду, не обрали до президії чи комісії конгресу. За свідченням І.Мазепи: «У цей час він уже втратив свою колишню популярність і на Конгресі об'єднував навколо себе лише невеличку групу «радянців у 13 чоловік»²⁴, тобто частину членів УПСР, які виступали за передачу влади трудовим радам селянських і робітничих депутатів.

Політичний підтекст мали і намагання М.Грушевського заходами очолюваного ним Українського наукового товариства добитися докорінної реорганізації Української академії наук, нещодавно створеної П.Скоропадським. Ішлося про зміну статуту, структури, складу дійсних членів УАН. Ці зусилля були спрямовані на сатисфакцію М.Грушевського, яка б означала недієздатність реалізованої концепції академії В.Вернадського – М.Василенка. Очевидні були й претензії М.Грушевського на президентство у цій науковій установі. Його пропозиції не знайшли підтримки Директорії, що стало ще однією відчутною поразкою М.Грушевського й означало розрив із керівництвом УНР.

Почуття особистої образи на тогочасний провід УНР за його політичну мінімізацію були настільки сильними, що і після повернення в УСРР у листі до Т.Починка у США він писав досить емоційно: «А мене 1918 р., проголошуючи Директорію, вони позбавили всякого значення... Вони, Винниченко і Петлюра, тоді і потім старались усякими способами позбавити мене всякого авторитету, не допустити ні до чого, їх агенти за кордоном всяко обстріхували мене і унеможлилювали мені яку-небудь чи політичну чи культурну акцію...»²⁵. Можна припустити, що події початку 1919 р. принесли М.Грушевському усвідомлення неможливості швидкого повернення до влади. Фактично це був початок його внутрішньої політичної еміграції, який у часі збігся з виїздом за кордон як представника УПСР в Європі. На наш погляд, саме з цього політичного відторгнення і почався ідейний дрейф М.Грушевського, який через п'ять років закінчиться компромісом із більшовиками.

У цьому сенсі важливим є з'ясування причин приходу М.Грушевського вже як голови Центральної Ради до партії українських есерів. Як відомо, у Галичині він змінив кілька партій і, за словами О.Лотоцького, «в ролі активного політика він ніде не міг довго витримати» й опинився «на становищі незалежного обсервера». До аналогічної оцінки схилився і М.Порш²⁶.

У дореволюційний час М.Грушевський був пов'язаний із Товариством українських поступовців, сповідуючи принципи конституційного парламентаризму

та автономії України. Здавалося, що природним був би його шлях разом з іншими провідними тупівцями до Української партії автономістів-федералістів. Однак у доленосний для України час він примикає до УПСР.

Сьогодні єдиним поясненням мотивів такого вибору М.Грушевського є народницька ідеологія. Мабуть, програмні засади УПСР, які органічно поєднували ідеї ліберального народництва з вимогами національно-територіальної автономії, більше відповідали його світоглядним установкам, ніж ліберально-консервативні гасла соціалістів-федералістів. В умовах демократичної, антибуржуазної по суті, революції М.Грушевський не міг піти до партії, яка, за словами одного з її провідних діячів Є.Чикаленка, перефарбувалася «в захисний соціалістичний колір, проте ніхто її за соціалістів не вважає, а всі трактують цю партію, як буржуазну»²⁷. Отже, на партійному виборі М.Грушевського позначили ще й соціально-класові мотиви. Він добре розумів, що революції виводять на політичну арену партії масові. Селянська за своєю соціальною базою УПСР більше відповідала цим вимогам, ніж вузькоінтелігентська УПСР. А пряма вказівка на федералізм у назві партії не мала надто притягальної сили, оскільки автономістсько-федералістичні гасла були задекларовані тоді багатьма українськими партіями. Виключеним був прихід М.Грушевського й до Української соціал-демократичної робітничої партії з її пролетарською спрямованістю та визнанням марксистських постулатів.

Описуючи перипетії пошуку М.Грушевським партійного «пристанища», О.Шульгин підкреслював, що той не відразу прийшов до есерів, а спочатку спробував створити свою трудову партію. І лише після невдачі цього проекту «він зблизився з соціал-революціонерами, і кінець кінцем увійшов у партію, тому, що він думав цим шляхом здійснити основну, суттєву, дуже глибоку свою думку, якою перейнятий був усе життя – збудувати Україну»²⁸.

Не дивлячись на поразку УПСР як правлячої партії доби УЦР, складні внутрішньопартійні процеси, що призвели до її фактичного розколу на кілька партій, М.Грушевський не залишив УПСР. Він взяв на себе відповідальне завдання репрезентувати партію за кордоном. Ця місія до певної міри дезавуювала його вимушене політичне аутсайдерство і водночас відкривала можливість реалізації партійно-політичних проектів європейського рівня, які б мали вплив і на українські справи. Крім того, це давало М.Грушевському певні важелі впливу на більшовиків, подаючи себе лідером цілком реальної політичної сили.

Понад три роки праці М.Грушевського у закордонній делегації (ЗД) УПСР відбивають поступовий, але неухильний процес його політичного полівіння, пошуку співпраці з радянською владою і досягненням складного компромісу з більшовиками. На початковому етапі роботи за кордоном М.Грушевський і його колеги зосередилися на інформуванні європейської громадськості про програмні цілі УПСР та становище в Україні, підтримували контакти з іншими соціалістичними партіями, закордонними групами політичних сил країн, утворених на теренах колишньої царської Росії. У серпні 1919 р. УПСР вступила до II Інтернаціоналу.

Однак незабаром М.Грушевський головні зусилля спрямував на перегляд ідейних засад діяльності УПСР та вироблення нової тактики. Резолюції та матеріали засідань членів УПСР за кордоном, оформлених як партійні конференції, дають можливість простежити цю еволюцію. Лютнева (1920 р.) конференція звернулася до уряду Директорії з вимогою добитися укладення між УНР і радянською Росією воєнної конвенції та економічного договору, щоб «за її поміччю вернула собі відірвані українські землі і закріпила своє політичне і державне існування»²⁹. Квітнева (1920 р.) конференція знову висловилася за підтримку уряду УСРР за умови послідовного захисту ним соціальних, національних і державних інтересів «трудового люду» України як самостійної суверенної

соборної соціалістичної радянської республіки. Інша резолюція стосувалася такого принципового питання, як ставлення до II Інтернаціоналу. Був задекларований фактичний розрив із ним і солідаризація з III (Комуністичним) Інтернаціоналом³⁰. Травнева (1920 р.) конференція ЗД УПСР різко засудила «українського зрадника Петлюру» за угоду з Польщею, а війну з радянською Росією кваліфікувала як «злочинний напад на Україну»³¹.

У січні 1921 р. на розгляд чергової конференції ЗД УПСР був винесений проект програми УПСР, засадничими принципами якої виступали диктатура трудових мас робітництва і селянства, радянська форма правління, Україна – соціалістична радянська республіка. В основному вони були схвалені, але доопрацювання програми тривало ще цілий рік і завершилося ухвалою ЗД УПСР у лютому 1922 р.³²

Саме ставлення до більшовицької влади стало причиною принципових розходжень у середовищі українських соціалістів-революціонерів. Від ЗД УПСР відійшли провідні діячі партії в еміграції М.Шаповал, М.Ковалевський, М.Залізняк та ін. М.Грушевський залишився у фактичній політичній ізоляції та активізував прямі переговори з радянським керівництвом про умови повернення в УСРР. Оскільки вони проводилися М.Чечелем без дозволу ЦК УПСР, то це ускладнювало відносини і з керівною групою партії в Україні, яка перебувала на нелегальному становищі.

Неприйняття пропозицій М.Грушевського більшовиками на деякий час загальмувало його спроби повернутися, але він залишався впевненим у такій необхідності. Зокрема у листі до львівського журналу «Вперед» він заявив: «Був я і тепер остаюся при тому переконанню, що в інтересах українського народу українське громадянство, без різниці поглядів, повинно віддавати свої сили культурному будівництву в рамках української республіки, заповнюючи живим змістом ці рамці проклямовані самостійності...»³³.

Лише восени 1922 р. М.Грушевський офіційно відмовляється від мандата закордонного представника УПСР. У листі до київської організації есерів він зазначав: «Із жалем бачу, що, віддавши всього себе на відбудовання партії в сих останніх роках, я майже нічого не встиг, тільки пережив масу прикростей, викликав ворожнечу до себе з усіх сторін». Далі М.Грушевський заявляв, що не може «репрезентувати партію, котра веде таке апокрифічне існування, котра не подає ніякого голосу, котра хитається між співробітництвом з УСРР і повстанцями...»³⁴. Розрив із партією есерів знімав одну з суттєвих перешкод, висунутих більшовиками перед М.Грушевським на шляху до повернення в УСРР.

Серед причин пошуку компромісу з більшовиками, на наш погляд, важливе значення мало усвідомлення М.Грушевським феномену російського більшовизму в цивілізаційному поступі людства. О.Шульгин залишив унікальні спогади про зустрічі із вченим улітку 1920 р. на чеському курорті Лазні-Седмігорки. Під час однієї з них М.Грушевський сказав: «А не думаєте Ви, Олександрє Яковичу, що ми переживаємо ту саму добу, як під час кінця римської імперії? Все нищиться, кінчається старий світ і на зміну йому приходить новий. Цей «новий світ» – це мав бути більшовизм. Не потрібно додавати, що я заперечував Михайлові Сергійовичу, бо не бачив занепаду заходу, хоч і був він понівечений війною. Але я відчув, що він був глибоко перейнятий ідеєю кінця старого і появою нового світу. З цих думок логічно випливало і його поступування»³⁵.

Відчуття О.Шульгина не були перебільшеними. Це красномовно підтвердив сам М.Грушевський у листі до ЦК КП(б)У в липні 1920 р. Від імені закордонної делегації ЦК УПСР він запевняв, що вони «повністю з'ясували характер великої революційної боротьби з капіталістичним ладом, яка була введена у нову стадію зусиллями Вашої партії, пройнялися інтересами цієї боротьби і усвідо-

мили помилковість намагань ізолювати Україну від загального розвитку її шляхом будь-яких політичних комбінацій»³⁶.

Для М.Грушевського більшовики з усіма їх помилками у проведенні української політики залишалися єдиним вогнищем соціалістичної революції. Виходячи саме з цього, він закликав «оминати всякого конфлікту з большевизмом, жалуючи загальну людську вагу соціалістичної революції, яку він веде»³⁷.

У розлогій політичній платформі УПСР М.Грушевський ще більше рельєфно викладає своє бачення месіанської ролі російських більшовиків у світовій революції, які за три роки «з непевних авантюристів, опанованих усіма гріхами московського шовінізму й імперіалізму, якими могли здаватися на початках, вирости в провідників світового соціалістичного руху, на яких із вірою й любов'ю дивиться весь трудовий світ, всі покривджені й обділені сучасним капіталістичним режимом»³⁸.

У тогочасних публіцистичних працях М.Грушевського можна віднайти ще немало дифірамбічних оцінок російських більшовиків. Як правило, він робить це в контексті світової соціалістичної революції. Треба зазначити, що в роки еміграції віра у цей ідеал не уявлялася йому ефемерною і була насправді щирою. Більше того, вона детермінувала його політичні погляди, визначала їх лівізну, породжувала невинуваті утопічні моделі майбутнього суспільного ладу, надії щодо еволюції більшовизму.

Соціалістичність світогляду М.Грушевського сьогодні не викликає сумніву навіть у тих, хто переконаний у його належності як історика до національно-державницького напрямку. Зокрема відомий дослідник-грушевськознавець І.Гирич вважає, що М.Грушевського «не оминула доля багатьох громадсько-політичних діячів як українських, так і європейських. Його захопила соціалістична ідея»³⁹.

Суперечності між політичною діяльністю М.Грушевського і висновками його історичних праць намагається пояснити інший поважний дослідник Я.Дашкевич: «Задоктринованість під марксизм і соціалістичну революційність перешкодили йому керуватися висновками, які робили інші, а які не робив він сам, на підставі своїх же історичних досліджень, зокрема у площині взаємовідносин Україна-Росія»⁴⁰. Автор вважає соціалістичну революційність М.Грушевського уявною. Взагалі Я.Дашкевич виступає одним із найпоследовніших adeptів негативної оцінки М.Грушевського – політика: «поганий», «невеликий», «слабкий» тощо. Проте це робиться з єдиною метою – захистити М.Грушевського – великого історика від його ж негативної тіні поганого політика. Можна, безперечно, дискутувати про сильні та слабкі сторони політичної діяльності М.Грушевського, однак чи буде методологічно вірним і виправданим оголосити його партійно-політичну публіцистику еміграційної доби дешевою кон'юнктурою в надії добитися схильності більшовицької влади й отримати дозвіл на повернення в Україну.

Я.Дашкевич доводить, що «ідеологічна задоктринованість позначилася і на його публіцистиці та популяризаторстві», що це був «агітаційно-пропагандистський виступ», що зроблено це «в соціалістично-революційному трансі» тощо⁴¹. Якщо абстрагуватися від того, що це писалося великим істориком, автором знаменитої оригінальної схеми українського історичного процесу, а лише М.Грушевським – політиком у певних конкретно-історичних умовах, то і тоді ми маємо визнати, що ці положення – «радянськості», «соціалістичності», «федералізму», «антибуржуазності», «комуноцентризму» були віддзеркаленням його ідейно-політичних, світоглядних позицій, їх суттєвого полівіння.

До зон ідеологічної сумісності М.Грушевського з більшовиками належала класова політика. Примат диктатури пролетаріату не сприймався ним через власне сповідування диктатури трудового народу, проте й не розглядався як абсолютно антагоністичний. Адже була одна суттєва об'єднуюча їх позиція класо-

вого підходу – антибуржуазність. Ще 1917 р. голова УЦР твердо заявив про класову суть УНР: «Ми будемо республіку не для буржуазії, а для трудящих мас України, і від цього не відступимо». Пізніше, пропонуючи більшовикам співпрацю з українськими соціалістичними партіями, він наголошував, що «українцям, яких уся будучність у їх трудовім народі, не можна бути дезертирами із соціалістичного фронту до буржуазного»⁴².

Сучасники М.Грушевського залишили яскраві спогади про його різку налаштованість проти імущих класів. Зокрема Є.Чикаленко, порівнюючи два найбільших інтелекти в Україні – М.Грушевського і В.Липинського, – писав, що у добу революції обидва спіткнулись і «один полетів наліво, а другий направо. Один думає збудувати державу мужиками, а другий панами»⁴³. Політичний догматизм М.Грушевського проявився в тому, що з невдалого досвіду соціалізації землі він не зробив відповідних висновків. А в земельній політиці більшовиків шукав виправдання дій українських есерів в аграрній сфері.

М.Грушевський уважав, що наслідком польсько-радянської війни 1920 р. стане «великий рух наліво», «потяг до порозуміння і об'єднання з більшовиками», адже «нарід симпатизував їм за рішучу, безоглядну, сувору розправу з буржуазією». А.Жуковський влучно кваліфікував таке сприйняття М.Грушевським більшовиків, як «українсько-більшовицьку ейфорію»⁴⁴. Магія більшовицького впливу на М.Грушевського живилася гіперболізованою уявою про їх роль у світовій соціалістичній революції. Поразка українських національно-визвольних змагань тільки утверджувала його у високому призначенні більшовизму, і він ладний був йому багато що прощати. У статті, присвяченій 50-літтю Паризької Комуні, М.Грушевський знаходить виправдання насильницьким діям російських більшовиків, які взяли на озброєння методи, «котрими буржуазія зломала пролетаріат в 1871». При цьому більшовики, на його думку, «виявили таке ж майстерство терору, таку ж холодну жорстокість і вираховану безоглядність..., як компанії Тієра». М.Грушевський пробачає більшовикам сектантську виключність і нетолерантність у ставленні до некоммуністичних партій і вважає за можливе схилити «голови перед нинішньою коммуністичною революцією та її провідниками» за здатність відібрати владу у буржуазії⁴⁵.

Така відверто сервілістська апологетика більшовизму з вуст М.Грушевського викликала у його сучасників і нинішніх дослідників певні підозри у намаганні отримати прихильність більшовиків. Зокрема Я.Федорук вважає, що такі публіцистичні праці, як «Чергові завдання УПСР», не слід сприймати всерйоз, оскільки написана вона в надії, що «її оцінять більшовицькі чинники в Україні»⁴⁶. Такої ж думки дотримується й І.Гирич, наголошуючи, що підготовлена стаття була «з бажанням сподобатися червоній владі, щоб мати змогу повернутися в Україну»⁴⁷. Я.Дашкевич констатує, що ті замітки через «примітивну заідеологізованість – важко читати без почуття збентеження або навіть сорому»⁴⁸. Нагадаємо авторові давню мудрість: «мертві сорому не імуть».

Якщо сприйняти на віру те, що публіцистичні праці, включаючи й політичну епістолярію М.Грушевського 1919–1924 рр., були свідомою кон'юнктурщиною, спрямованою на одержання прихильності більшовицької влади, і зовсім не детерміновані світоглядними позиціями вченого і політика, то тоді неминуче доведеться визнати всю глибину морального дворушництва колишнього лідера української революції, відверту зраду її ідеалів. Однак своїм життям і діяльністю «під советами» М.Грушевський це рішуче спростував.

В українській історіографії відсутня пряма кваліфікація М.Грушевського як «зміновіхівця». Хоча тогочасна коммуністична пропаганда намагалася зарахувати його в цю категорію поворотців до СРСР. Так, у липні 1933 р. секретар ЦК КП(б)У М.Попов на одному з партактивів приїзд на Україну групи М.Грушевського оцінив як зміну віх, зроблену під виглядом визнання радянської Укра-

їни, «хоч справді люди мають на меті її буржуазне переродження»⁴⁹. Зрозуміло, що М.Грушевський, з точки зору класичного російського «зміновіхівства», аж ніяк не може вважатися таким.

Однак це зовсім не означає, що він не вірив у можливість трансформації більшовицької влади, радянської системи, прогресу в національно-державній розбудові УСРР. Якраз, навпаки, саме ця надія нестримно підштовхувала його до компромісу з більшовиками. Спочатку це було сподівання на можливе співробітництво українських соціалістичних партій із КП(б)У в рамках УСРР, потім праця кожного з численних реемігрантів, зокрема в такій ідейно важливій царині, як науково-культурна. Саме такі думки висловлював М.Грушевський уже після повернення на батьківщину восени 1924 р. у листі до одного з американських українців: «Я тут, не вважаючи на всі дефекти, чую себе тут, в Українській Республіці, котру ми зачали будувати в 1917 р., і сподіваюся, що дефекти вирівняються з часом...»⁵⁰.

Обґрунтування можливого повернення до України та співпраці з радянською владою М.Грушевський знаходив у деяких історичних аналогіях. Один із визначних діячів УПСР М.Ковалевський, згадуючи про зустрічі з М.Грушевським у 1922 р., наголошував, що той вважав продуктивною лише визвольну боротьбу, організовану в краї. Зокрема він посилався на так званих «татарських людей» – «себто тих українців, які під час татарської займанщини виконували різні урядові функції і доручення татарської влади і притім виконували свою історичну місію збереження традицій української віри і культури». Очевидно, на його думку, аналогічну роль мали відіграти він та його колеги в умовах «советської займанщини»⁵¹.

Через повернення до України на М.Грушевського, за його виразом, «було вилито цебри помий», звучали закиди в політичній короткозорості, наївності та легковірності. Не бракувало й звинувачень у зраді. Нам видаються цілком логічними і обґрунтованими міркування з цього приводу І.Гирича: «З перспективи часу можуть здатися наївними погляди Грушевського на генезу комуністичного панування в Україні. Проте не можна з певністю стверджувати, що вже на початку 20-х рр. вдалося б передбачити майбутній політичний терор і, зрештою, знищення всіх елементів «самостійності», що їх мала тоді УСРР... «Народник» Грушевський був зовсім не самотній у своїй вірі в можливість українізації радянської України. Так, наприклад, автор «Україна іредента» галичанин Ю.Бачинський, СВУ-шник В.Козловський і тисячі вояків УГА переїхали в Червону Україну з такими самими надіями»⁵².

На користь М.Грушевського можна потрактувати й, як завжди, глибокі аналогії І.Лісяка-Рудницького. Порівнюючи французьку та російську «соціалістичну» революції, він вказує: «Західні обсерватори від багатьох років постійно плекали надію, що скоріше чи пізніше мусить наступити демократизація більшовизму»⁵³. Ці сподівання базувалися на прикладі Французької революції, яка після якобінської та бонапартистської диктатури еволюціонувала до лібералізму. Із російською, як відомо, так не сталося. Очевидно, з висоти ретроспективи часу, стоячи на уламках комуністичної імперії, не варто таврувати М.Грушевського як слабкого «кон'юнктуриста і прогнозиста», а більш плідним буде намагання зрозуміти і пояснити логіку його тогочасних дій.

Треба вказати ще на один важливий фактор політичної свідомості М.Грушевського – зневіру в можливість збройного шляху утвердження УНР. Його аж ніяк не можна скидати з терезів схильності до компромісу з більшовиками. Очевидно, зменшення цієї віри в оберненій пропорції породжувало усвідомлення необхідності пошуку співпраці з радянською стороною.

Можна цілком впевнено стверджувати, що польсько-українська війна 1920 р. стала тим «рубіконом», який М.Грушевський перейшов на шляху до

УСРР. Яскравим свідченням політичної позиції М.Грушевського є його лист до ЦК КП(б)У від 19 липня 1920 р. Прикметними є час та обставини його появи. Це була пора, коли В.Винниченко вдався до спроби замирення з Москвою та Харковом, а червона кіннота відкинула українські і польські війська за Збруч. Відкривався шлях на Львів–Варшаву–Берлін, актуалізуючи перспективу світової соціалістичної революції не тільки в головах «кремлівських мрійників», а й багатьох європейських соціалістів.

Очевидно, листові надавалося надзвичайної ваги, про це свідчить навіть його структурована форма з характерними заголовками «Становище в Україні», «Українські радянські партії», «Федерація і незалежність України», «Галичина». Лист насправді був розгорнутою політичною декларацією закордонної делегації УПСР, очолюваної М.Грушевським, хоча заяви робилися від усієї партії. Вже у преамбулі документа було чітко акцентовано: «УПСР відкинула боротьбу з Радянською Росією, відмовила у підтримці націоналістичним спробам, розрахованих на допомогу європейської буржуазії і, прийнявши принципи III Інтернаціоналу, вважає своїм завданням використати свій вплив в українських трудових масах, зокрема серед трудового селянства, щоб спрямувати їх в русло соціалістичної революції»⁵⁴. Весь лист проіннятий ідеєю відсутності антагоністичних протиріч між УПСР та КП(б)У, а відтак і можливого їх співробітництва. Проте М.Грушевський (а саме його підпис стоїть під листом) вказує і на низку моментів, які потребують корекції. Зокрема, це централістичні устремління КП(б) утримати Україну під винятковим впливом своєї партії, не допустити до керівних ролей українські радянські партії, розглядати Україну як провінцію Росії тощо. Це був перший відкритий сигнал М.Грушевського владній верхівці УСРР (і РСФРР) про політичне співробітництво. Отже, на цьому етапі він виступає представником певної політичної сили, яка уже тривалий час демонструвала сприйняття радянських та соціалістичних цінностей.

Зневіра М.Грушевського у здатність проведу УНР відстояти національну державність також ґрунтувалася на його ідейно-політичних поглядах. Обструкція уряду Директорії посилювала розкол серед українських політичних партій, підживляла загальний фронт боротьби за незалежність УНР. Ще у березні 1919 р. він брав активну участь у Кам'янецькому повітовому трудовому конгресі, який задекларував основою державного будівництва об'єднані ради робітничих і селянських депутатів. Зібрання було різко налаштоване проти Директорії, очолюваної С.Петлюрою⁵⁵. Не випадково М.Грушевський пізніше передав резолюцію цього конгресу до Москви як свідчення радянської платформи. Закордонна делегація УПСР постійно демонструвала неприхильність до «Петлюриноного уряду». Зокрема в листі до редакції «Юманіте» (1919 р.) II конференція ЗД УПСР назвала уряди Мазепи, Петлюри, Петрушевича узурпаторськими (квітень 1920 р.). А після Варшавської угоди С.Петлюра кваліфікувався як «український зрадник»⁵⁶.

Саме брак твердих самостійницьких переконань дозволив йому дійти парадоксальних для адепта незалежницького шляху розвитку України висновків: «Гасло самостійної України стало гаслом боротьби не тільки проти Східної Росії, але значною мірою і проти соціалізму, навіть скільки-небудь послідовного демократизму. Воно перемінювалося в гасла «Україна для українців» і всякі інші націоналістичні і шовіністичні оклики...»⁵⁷. Проте ця парадоксальність має цілком визначене ідейне підґрунтя. Вихований на народницьких традиціях, М.Грушевський добре пам'ятав перестороги М.Драгоманова ще 1890-х рр. про небезпеку виявів ксенофобного українського націоналізму.

Постулат незалежної державності не був для М.Грушевського абсолютною цінністю. Це зовсім не означає, що він виступав проти незалежної України. У резолюції того ж трудового конгресу в Кам'янці підкреслювалося, що «Україна є самостійною і незалежною Республікою». У 1919 р. він ініціює створення між-

народного «Комітету незалежної України», який протягом року був важливим джерелом інформування світової громадськості про боротьбу українського народу. З ініціативи українських соціалістів конференція II Інтернаціоналу у серпні 1919 р. ухвалила резолюцію про право на державний суверенітет України та інших держав, утворених після розпаду Російської імперії. Протиантантівські позиції М.Грушевського також базувалися на невизнанні нею самостійності України. Нарешті, в опублікованій у Парижі партійній програмі УПСР (центральної течії) теж містилося положення про суверенну Українську республіку. Проте це були досить специфічні уявлення про державний суверенітет. Україна мала бути радянською республікою з диктатурою трудового селянства і робітництва, в союзі з іншими радянськими республіками.

Соціалістичні ідеї, віра у світову революцію і перемогу над капіталом поєднувалися в свідомості М.Грушевського з давніми і неподоланими принципами федералізму в державному будівництві. Його автономістсько-федералістичні погляди є однією з найбільш досліджених і дискусійних тем, особливо в контексті контраверсійного спарингу – «Грушевський-народник» і «Грушевський-державник». Тільки в роки незалежності цій проблемі присвятили праці понад 50 українських істориків, політологів, філософів, правників⁵⁸. Автор цілком поділяє думку Я.Грицака про те, що М.Грушевський у «глибині своїй завжди залишався федералістом. Це було вираженням певної системи його політичної ідеології»⁵⁹. Водночас слід визнати обґрунтованими і твердження А.Пашука, І.Гирича, О.Копиленка та інших щодо відсутності протиріччя між федералістськими і самостійницькими поглядами М.Грушевського на побудову української держави⁶⁰.

На наш погляд, після 1918 р. у державотворчій концепції М.Грушевського домінує думка про можливість забезпечення самостійності України у певній федералістичній державній конструкції: російській, європейській, всесвітній. У його термінологічному арсеналі побутують як цілком сполучні поняття «суверенна, незалежна держава», і «федерація».

На наш погляд, нинішні дослідники, власне, тлумачення терміну «федерація» ототожнюють із тогочасним розумінням М.Грушевським цього поняття. Тому семантичний зміст дефініцій «незалежна держава» і «федерація» у синтезі сприймається як несумісний.

На щастя, М.Грушевський із цього приводу залишив нам розлогі міркування: «Федерація, інакше союзна держава (федеративний союз по-латині) означає об'єднання в одній державі кількох держав». Крім цієї загальної формули, він подає і конкретні уявлення про місце України у такій федерації, наводить перелік функцій і повноважень, делегованих союзній державі⁶¹.

Враховуючи обставину, що неодмінними умовами входження республік до такого державного утворення М.Грушевський вважав самостійність, добровільність, рівні умови усіх суб'єктів, можна цілком стверджувати про конфедеративну модель утворюваного державного союзу.

Для М.Грушевського це була форма збереження традиційних економічних, культурних, політичних зв'язків між новими державами після розпаду імперії. Така конфедерація створювалася для досягнення певних цілей та уявлялася спільнотою недовготривалою. Для М.Грушевського ця тимчасовість впливала з віри у перемогу світової революції, а після цього утворення світової федерації незалежних держав.

Першим на таку можливу конотацію терміна «федералізм» звернув увагу О.Пріцак. Він писав, що в уявленнях М.Грушевського про державу «політичні інституції повинні спиратися на принципи автономізму та федералізму (властиво, конфедералізму)»⁶².

Саме конфедеративна конструкція майбутньої держави в сучасному розумінні й пропонувалася М.Грушевським під визначенням «федерація». У лоно таких

поглядів цілком укладаються вимоги самостійності та рівноправності України як суб'єкта союзної держави. А слідом за цим знаходять наукове пояснення властиві М.Грушевському самостійницькі і федералістські погляди у сфері державного будівництва як зовсім не антагоністичні. Вони також не повинні розглядатися як статичні і незмінні, оскільки пройшли суттєву еволюцію від автономії до світової федерації, яка нічим іншим як слабоцентралізованою конфедерацією бути не могла.

Питання про федералістичні погляди М.Грушевського має розглядатися в контексті комплексного вивчення його світоглядних переконань. Зокрема, соціалістичної ментальності, віри у всесвітню революцію, радянську форму народоправства тощо.

Саме ці теоретико-ідеологічні компоненти формували його політичне кредо після поразки Центральної Ради. Вони ж визначально впливали на партійно-політичну діяльність, публіцистичну творчість та болісний пошук компромісу з більшовицькою владою.

На наш погляд, одним із суттєвих недоліків дослідження причин повернення М.Грушевського в Україну є однобічність розгляду цього процесу. Адже у ньому, крім Михайла Сергійовича, брала участь і інша сторона (не завжди відкриту, але цілеспрямовану). Очевидно, слід аналізувати і те середовище, в яке прагнув він інкорпоруватися. За роки його еміграції політика більшовиків теж зазнала певних трансформацій. М.Грушевський живо цікавився подіями в УСРР, встановив контакти з радянськими представниками за кордоном, його емісари діставалися найвищих партійно-державних посадовців у Харкові, інформуючи їх про наміри та умови співпраці.

Насамперед не залишалася незмінною національна політика РКП(б). Більшовики на найвищих партійних форумах демонстрували корекцію свого курсу у цій сфері. Резолюція VIII Всеросійської партконференції (грудень 1919 р.) «Про радянську владу на Україні» визнала право трудящих України «учитися і розмовляти в усіх радянських установах рідною мовою, всіляко протидіяти спробам штучними засобами відтіснити українську мову на другий план»⁶³. Ця постанова відкрила дорогу українізації в республіці. Декретована XII з'їздом РКП(б) політика коренізації також давала підстави М.Грушевському думати, що «український курс серйозний».

Навіть найбільший «камінь спотикання» на шляху до компромісу М.Грушевського з більшовиками – недопущення до влади українських соціалістичних партій, згодом виявився підточеним цинічною, але гнучкою тактикою розколу так званих українських дрібнобуржуазних партій та поглинання вихідців із них КП(б)У. Як би критично не оцінював М.Грушевський «однопартійну виключність» більшовиків, проте на нього не могла не впливати та обставина, що ціла низка колишніх активних діячів УПСР – В.Блакитний, Г.Гринько, П.Любченко, М.Полоз, О.Шумський та інші – опинилися на відповідальних партійних і радянських посадах, користуючись певним довір'ям найвищого синкліту КП(б)У – політбюро ЦК.

Утворення у березні 1919 р. Комуністичного Інтернаціоналу, який об'єднав не тільки комуністичні партії та групи, але й лівосоціалістичні організації, поза сумнівом, справило на М.Грушевського велике враження. Маючи мандат УПСР на представництво в Соцінтерні, беручи участь у його конгресах, М.Грушевський швидко розчарувався у своїх первісних сподіваннях на підтримку українського руху з боку соцпартій впливових європейських держав. Конференція закордонних груп УПСР (квітень 1920 р.) поставила питання про вихід з II Інтернаціоналу і солідаризацію з Комінтерном. У липні того ж року М.Грушевський офіційно повідомив ЦК КП(б)У про те, що УПСР прийняла принципи і поділяє завдання III Інтернаціоналу⁶⁴.

Те, що саме більшовики отримали перемогу над білогвардійськими і польськими поневолювачами українського народу теж підносило їх в очах М.Грушевського, фактично не залишаючи альтернативи вибору союзників. Він не допускав примирення з С.Петлюрою, вважаючи його креатурою європейської буржуазії. Однак М.Грушевський відмовив і найбільш близькому ідейно В.Винниченку у створенні єдиного революційно-демократичного фронту. Ідея можливої спілки з більшовиками вже з 1919 р. закоренилася у його політичній свідомості. Її імпульси то наростали, то помітно спадали, але ніколи не зникали зовсім. Фактичне міжнародне визнання радянської Росії (а за Ризьким мирним договором і радянської України) на фоні військової поразки УНР і невдач українських національно-визвольних змагань також виступали суттєвим чинником орієнтації на УСРР.

Комуністична партія відкрито визнала кризу диктатури пролетаріату в умовах переходу від війни до миру 1921 р. і зробила різку корекцію свого економічного курсу. Непівська лібералізація відкривала неясні, проте заманливі горизонти трансформації більшовицької політики. І це не тільки не залишилося непоміченим М.Грушевським, але й зміцнювало його віру в доцільність повернення в Україну.

М.Грушевський продовжував вірити в більшовицьке гасло вільного самовизначення народів. Тому для нього вагомим аргументом стало утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Його федералістському світоглядові імпонувало, що радянські республіки об'єдналися у федеративну спілку як рівноправні. Безперечно, у нього були немалі сумніви у демократичності намірів ідеологів союзу, проте він сподівався, що «дефекти вирівнюються з часом». Тільки наприкінці свого життя він переконався, що «советський федералізм» являє собою дивовижний та внутрішньо суперечливий компроміс доосередніх та відсередніх сил при перевазі перших», як його визначив І.Лисяк-Рудницький⁶⁵.

Слід зауважити, що і більшовицька влада стосовно М.Грушевського демонструвала гнучкі підходи, роблячи деякі кроки йому назустріч і виказуючи певні знаки довіри. На пропозицію представників УСРР у 1921 р. він активно підключився до організації допомоги голодуючим в Україні. Очевидно, його діяльність у цій справі були задоволені, оскільки політбюро ЦК КП(б)У ухвалило включити М.Грушевського до складу української делегації, яка мала виїхати до Америки з метою розширення допомоги потерпілим від голоду в УСРР. Того ж року він одержав запрошення від торговельної місії УСРР взяти участь у наладженні видання шкільної, наукової та художньої літератури для українських дітей. М.Грушевський, не вагаючись, уклав відповідні угоди. І хоча надалі справа не зовсім наладилася, все це створювало у нього певні ілюзії щодо можливості співпраці й у інших сферах⁶⁶.

Очевидно, М.Грушевський, торуючи шлях до повернення в Україну, свою постать ідентифікував найбільш позитивно серед інших українських діячів із точки зору сприйняття більшовицьким керівництвом. В.Винниченко запламував себе невдалою спробою альянсу з більшовиками 1920 р. Комуністична пропаганда вже давно витворила з С.Петлюри «запеклого ворога» українського народу. Абсолютно небажаною особою залишався для радянської сторони і «класовий ворог», поміщик і царський генерал П.Скоропадський. На цьому тлі голдування М.Грушевського в «контрреволюційній» Центральній Раді вже не видавалося таким великим антибільшовицьким гріхом. Тривалі радянофільські акції у поєднанні з визначними науковими заслугами суттєво нівелювали негативні риси його образу.

Вищевикладене дозволяє зробити наступні висновки.

Перший. Повернення М.Грушевського в радянську Україну було політичним компромісом одного з видатних діячів українського національно-демокра-

тичного руху з більшовиками як силою, що стала переможцем у ході революції. Із боку М.Грушевського це було визнання заслуг революції соціалістичної, ідеали якої він поділяв, а відтак і не визнавав себе переможеним. Хоч із погляду українського і демократичного і консервативного таборів його повернення виглядало як «похід у Каносу».

Другий. Приїзд М.Грушевського в УСРР не був випадковістю чи проявом політичної наївності. Цей тривалий шлях глибоко детермінований його світоглядом, еволюцією певних компонентів політичної ідеології під впливом бурхливих і динамічних суспільних процесів революційної доби. М.Грушевському були властиві народницькі погляди, неподоланий федералізм, соціалістичний догматизм, віра у світову революцію, ненависть до буржуазії, які змушували шукати кореляції з комуністичними, соціалістичними, антибуржуазними, радянськими, народофільськими гаслами більшовиків та вірити в утопічні моделі прийдешнього суспільного ладу.

Третій. Важливими підставами для цього компромісу стали політичні, економічні, суспільні процеси в середовищі його інкорпорації – УСРР та СРСР: більшовики вийшли переможцями в революції і громадянській війні; відбулася певна корекція національної політики, в УСРР розпочалася українізація; у КП(б)У зосереджувалася значна частина колишніх членів українських політичних партій; РКП(б) відмовилася від жорстокого централізаторського курсу «воєнного комунізму» і вдалася до різкої лібералізації економіки; радянські республіки об'єдналися в федеративний союз на зовнішньо рівноправних засадах. Ці реалії видимої радянської дійсності, ситуативно накладені на свідомісні установки М.Грушевського й створили підґрунтя компромісу з більшовицькою владою.

Четвертий. У світлі цього компромісу постає надзвичайно складне питання про оцінку світоглядних позицій М.Грушевського. Вся складність полягає у необхідності визнання того парадоксального факту, що ідейно-політичні погляди лідера українського національного відродження і одного з творців суверенної УНР на наступному етапі української революції вже не відповідали потребам будівництва незалежної держави. Його ідейна еволюція не була винятковою для української еліти. Ці погляди рельєфно відбивали стан тогочасної української політичної думки, насамперед її демократично-народницької течії.

¹ Пиріг Р.Я. Життя Михайла Грушевського: останнє десятиріччя (1924–1934). – К., 1993. – С.34.

² Винниченко В.К. Щоденник. – Т.2. 1921–1925. – Едмонтон; Нью-Йорк, 1983. – С.250; Винар Л. Михайло Грушевський – історик і будівничий нації. – Нью-Йорк; Київ; Торонто, 1995. – С.122.

³ Винниченко В.К. Заповіт борцям за визволення. – К., 1991. – С.49.

⁴ Інститут рукопису ЦНБ ім. В.Вернадського НАН України. – Ф.257. – Оп.5. – Спр.1. – Арк. 71.

⁵ Шевченко Ф.П. Чому Михайло Грушевський повернувся на Радянську Україну // Укр. іст. журн. – 1966. – № 11. – С.13–30.

⁶ Правда. – 1934. – 27 листопада.

⁷ Шевченко Ф.П. Вказ. праця. – С.13.

⁸ Центральний державний історичний архів України у м.Києві. – Ф.1235.

⁹ Див. рецензію Л.Винара на згадану статтю Ф.Шевченка // Український історик. – 1967. – № 1–2. – С.124.

¹⁰ Винар Л. Думки з приводу п'ятидесятих роковин смерті Михайла Грушевського // Український історик. – 1984. – № 1–4. – С.10; Його ж. Михайло Грушевський історик і будівничий нації. – С.59.

¹¹ Полонська-Василенко Н. Українська академія наук. Нарис історії. – К., 1993. – С.44–49.

¹² Стахів М. Чому М.Грушевський повернувся в 1924 р. до Києва. Жмут фактів і уривок із спогадів // ЗНТШ. – Т.197. – Нью-Йорк, 1978.

- ¹³ *Винар Л.* Михайло Грушевський: діяльність і творча спадщина // Український історик. – 1991–1992. – № 3–4 (110–111); 1–4 (112–115). – С.41: *Його ж.* Михайло Грушевський – історик і будівничий нації... – С.50.
- ¹⁴ *Приймак Т.* Михайло Грушевський: політика національної культури. Фрагменти // Всесвіт. – С.185.
- ¹⁵ Там само.
- ¹⁶ *Приймак О.* У століття народин М.Грушевського // Листи до приятелів. – 1966. – Ч.157–159. – Кн. 5–7. – С.13; *Його ж.* Історіософія Михайла Грушевського // Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1994. – Т.1. – СЛХХІІІ.
- ¹⁷ *Дорошенко В.* Михайло Грушевський – громадський діяч, політик і публіцист // Овид. – 1957. – Ч.11. – С.17–18.
- ¹⁸ *Шульгин О.* Михайло Сергійович Грушевський – як політик і людина // Збірник на пошану Олександра Шульгина (1989–1960). Праці історико-філософської секції. – Париж; Мюнхен, 1969. – С.143–155; *Ковалевський М.* При джерелах боротьби: спомини, враження, рефлексії. – Інсбрук, 1960. – С. 595–600.
- ¹⁹ *Жуковський А.* Політична і публіцистична діяльність М.С.Грушевського на еміграції 1919–1924 рр. // Укр. іст. журн. – 2002. – № 1. – С.96–125.
- ²⁰ Там само. – С.123.
- ²¹ *Пиріг Р.* М.С.Грушевський: між історією і політикою (1924–1934) // Укр. іст. журн. – 1991. – № 4; *Його ж.* Повернення Михайла Грушевського // Сторінки історії України. – К., 1992; *Його ж.* Життя Михайла Грушевського: Останнє десятиліття (1924–1934). – К., 1993; *Пристайко В., Шаповал Ю.* Михайло Грушевський і ГПУ–НКВД: трагічне десятиліття. 1924–1934. – К., 1996; *Троцинський В.* Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище. – К., 1994; *Потульніцький В.* Наукова діяльність М.Грушевського в еміграції (1919–1924 рр.) // Укр. іст. журн. – 1992. – № 2.
- ²² *Шаповал Ю., Верба І.* Михайло Грушевський. – К., 2005. – С.202.
- ²³ *Грушевський М.* По шкоді // Літературно-науковий вісник. – 1918. – Т.72 (кн. XII). – С.233–243.
- ²⁴ *Мазепа І.* Україна в огні й бурі революції 1917–1921. – К., 2003. – С.84–85.
- ²⁵ Великий українець. Матеріали з життя та діяльності М.С.Грушевського. – К., 1992. – С.295–296.
- ²⁶ Грушевськіана. Т.7. – Нью-Йорк; Дрогобич, 2003. – С.148, 163.
- ²⁷ *Чикаленко Є.* Щоденник. – Т.2. – К., 2004. – С.71.
- ²⁸ *Шульгин О.* Михайло Сергійович Грушевський як політик і людина // Збірник на пошану Олександра Шульгина (1889–1960). – С.150.
- ²⁹ Резолюції партійних конференцій УПСР за кордоном // Борітеся – поборете! – 1920. – № 1. – С.57.
- ³⁰ Там само. – С.60.
- ³¹ Там само. – С.61.
- ³² *Жуковський А.* Вказ. праця. – С.102.
- ³³ *Пиріг Р.* Життя Михайла Грушевського. – С.27.
- ³⁴ Там само. – С.33; *Жуковський А.* Вказ. праця. – С.108.
- ³⁵ *Шульгин О.* Вказ. праця. – С.151.
- ³⁶ Великий українець. – С.270.
- ³⁷ Між Москвою і Варшавою // Борітеся – поборете! – 1920. – № 2. – С.11.
- ³⁸ Там само. – С.13.
- ³⁹ *Гирич І.* До проблеми народництва та державництва у зв'язку з постаттю Михайла Грушевського // Держави, суспільства, культури. Схід і Захід. Збірник на пошану Ярослава Пеленського. – Нью-Йорк, 2004. – С.387.
- ⁴⁰ *Дашкевич Я.* Михайло Грушевський – історик народницького чи державницького напрямку? // Михайло Грушевський і українська історична наука. – Львів, 1999. – С.73.
- ⁴¹ Там само. – С.74–75.
- ⁴² *Жуковський А.* Вказ. праця. – С.98.
- ⁴³ *Чикаленко Є.* Вказ. праця. – С.237.
- ⁴⁴ *Жуковський А.* Вказ. праця. – С.114.
- ⁴⁵ Там само. – С.117.
- ⁴⁶ Михайло Грушевський і історична наука. – С.302.

- ⁴⁷ *Гирич І.* Вказ. праця. – С.388.
- ⁴⁸ *Дашкевич Я.* Вказ. праця. – С.75.
- ⁴⁹ *Шаповал Ю., Верба І.* Вказ. праця. – С.25–26.
- ⁵⁰ Великий українець. – С.296.
- ⁵¹ *Ковалевський М.* Вказ. праця. – С.599–600; *Жуковський А.* Вказ. праця. – С.111.
- ⁵² *Гирич І.* Вказ. праця. – С.389.
- ⁵³ *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе. – Т.2. – К., 1994. – С.36.
- ⁵⁴ Великий українець. – С.270.
- ⁵⁵ *Любовець О.* Українські партії й політичні альтернативи 1917–1920 рр. – К., 2005. – С.213–214.
- ⁵⁶ *Жуковський А.* Вказ. праця. – С.101–102.
- ⁵⁷ Українська партія соціалістів-революціонерів та її завдання. Замітки з приводу дебат на конференціях закордонних членів партії // Борітеся – поборете! – 1920. – № 1. – С.48.
- ⁵⁸ Найповніше ця тема знайшла відображення в матеріалах наукових конференцій, присвячених М.С.Грушевському: Михайло Грушевський і Львівська історична школа: Матеріали наук. конф., Львів, 24–25 жовт. 1994р. – Нью-Йорк; Львів, 1995. – 256 с.; Михайло Грушевський і Західна Україна: Доп. і повідомл. наук. конф., Львів, 26–28 жовт. 1994 р. – Львів, 1995. – 352 с.; Михайло Грушевський – погляд із сьогодення: Наукові записки ТДПІ. Серія: історія. Вип. V. (За матеріалами міжнар. наук. конференції). – Тернопіль, 1997. – 280 с.; Михайло Грушевський і сучасність: Матеріали міжнар. наук. конференції. – К., 1998. – 85 с.; Михайло Грушевський і українська історична наука: Матеріали наук. конф., Львів. 24–25 жовт. 1994 р., Харків, 25 серп. 1996 р., Львів, 29 верес. 1996 р. – Львів, 1999. – 375 с.
- ⁵⁹ Михайло Грушевський і українська історична наука. – С.351.
- ⁶⁰ *Пащук А.* Михайло Грушевський і державотворення в Україні // Михайло Грушевський і Західна Україна... – С.260–261; *Гирич І.М.* Грушевський і С.Єфремов на тлі суспільно-політичного життя кінця ХІХ – 20-х років ХХ століття// Український історик. – 1996. – № 1–4 (128–131). – С.184; *Копиленко О.* «Українська ідея» М.Грушевського: Історія і сучасність. – К., 1991. – С.127.
- ⁶¹ *Грушевський М.* Якої ми хочемо автономії і федерації // Великий українець. – С.125, 130.
- ⁶² *Пріцак О.* Історіософія та історіографія Михайла Грушевського. – К., 1991. – С.33–34.
- ⁶³ В.І.Ленін про Україну. – Ч.ІІ. 1917–1922. – К., 1969. – С.359–360.
- ⁶⁴ Великий українець. – С.270.
- ⁶⁵ *Лисяк-Рудницький І.* Вказ. праця. – С.35.
- ⁶⁶ *Пиріг Р.* Життя Михайла Грушевського. – С.20, 26.

The article analyzes the ideological and political causes for the return to USSR of the great Ukrainian scholar, socio-political and state figure M. Hrushevs'kyi. The author establishes reasons for the evolution of Hrushevs'kyi's world outlook and shows his political platform for reaching a compromise with Bolshevik authorities.